

Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
Серія «ПРАВО». Випуск 23, 2017 рік

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.132.1

ОСОБЛИВІСТЬ КОМПЕНСАТОРНИХ МОТИВІВ ПРАВОМІРНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИ

Шульга А. М.,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри загальноправових дисциплін
факультету №6
Харківського національного університету
внутрішніх справ

Анотація: статтю присвячено висвітленню основних аспектів природи компенсаторних мотивів як виду мотивів правомірної поведінки особи, об'єктивно обумовлених існуванням комплементарних соціальних норм.

Ключові слова: правомірна поведінка особи, безпосередньо-правові мотиви, компенсаторні мотиви, комплементарні соціальні норми.

Аннотация: статья посвящена основным аспектам природы компенсаторных мотивов как вида мотивов правомерного поведения личности, объективно обусловленных существованием комплементарных социальных норм.

Ключевые слова: правомерное поведение личности, непосредственно-правовые мотивы, компенсаторные мотивы, комплементарные социальные нормы.

Annotation: the article lights up the basic aspects of nature of scray reasons as a type of reasons of legitimate behaviour of personality, complementary each other social norms objectively conditioned by existence.

Key words: legitimate behaviour of personality, directly-legal reasons, scray reasons, complementary each other social norms.

Психологія правомірної поведінки особи вже не одне десятиліття періодично привертає до себе увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Незважаючи на досягнуті результати деякі питання, котрі відносяться до проблеми класифікації мотивів правомірної поведінки особи усе ще зберігають певну актуальність. Наприклад, відсутнє дослідження в контексті аналізу динамічної (мотиваційної) сфери правосвідомості особи такого явища як заміщення дії одних мотивів дією мотивів іншої природи. У зв'язку з чим, основною метою статті є обґрунтування можливості доповнення загальної класифікації мотивів правомірної поведінки ще одним їх відповідним видом.

У загальнотеоретичній юриспруденції існують різні за обсягом і змістом класифікації мотивів правомірної поведінки. На нашу думку, за *нормативним об'єктом оцінного ставлення суб'єкта правомірної поведінки* можна розрізняти мотиви: 1) *безпосередньо-правові*; 2) *компенсаторні*.

Перші, за логікою речей припускають, що об'єктом (нормативним) оцінного ставлення особи як суб'єкта правомірної поведінки є норма права, або – принцип права. Проте необхідно звернути увагу на те, що правомірна поведінка нерідко фактично зумовлюється орієнтацією суб'єкта права не на норми (принципи) права, а на *інші соціальні норми* (норми моралі, релігійні норми тощо), які збігаються з правовими нормами за істотними ознаками «можливої» чи «належної» поведінки, в силу чого об'єктивно також існують і *компенсаторні* мотиви, або, якщо казати про ці мотиви використовуючи трохи іншу термінологію, – *вікарні* або *вікаруючі* мотиви (ті мотиви, що заміщають собою інші мотиви, *компенсують* їх відсутність: від лат. vikarius – заступник, «вікаруючий... – замішуючий» [1, с. 127]).

Вікарні (компенсаторні) мотиви являють собою мотиви, які *функціонально компенсують* (заміщають собою, заміняють собою) відсутність безпосередньо-правових мотивів. За своєю природою (змістом) *компенсаторні* («вікарні») мотиви – це *морально-етичні мотиви*. Як відомо, приміром, і мораль, і право забороняють «крадіжку», «вбивство» тощо, але добре відомим є і те, що більшість людей не вчиняє відповідні дії виключно з морально-етичних міркувань, а не тому що за їх вчинення може настати юридична відповідальність. Інакше кажучи, суб'єкти права здійснюють правомірні вчинки не тільки в силу присутності в їхній правосвідомості *безпосередньо-правових* мотивів (виражають відповідне ставлення саме до норми права, до її диспозиції або санкції). Як відомо, певне коло норм права і норм моралі (приміром, норм релігійної моралі) *збігаються* за змістом, спрямованістю їх дії (класичний приклад: «не убий», «не укради» і відповідні кримінально-правові заборони) і тим самим перебувають у стані взаємодоповнюваності – *комплементарності* (від лат. complementum – доповнення) [1, с. 346]. Тобто, з огляду на нормативну регуляцію суспільних відносин, у системі чинних соціальних норм є норми, які, на нашу думку, слід визначити як *комплементарні норми*. Комплементарні соціальні норми – це норми, які існують відносно відокремлено (незалежно, самотійно) одне від одного, але виявляють взаємодоповнюючу дію в системі нормативного регулювання суспільних відносин.

Ю.В. Кудрявцев, пояснюючи факти правомірної поведінки, яка відповідає правовим приписам, котрі суб'єкт не знає, говорить, що таке є *надмірністю соціальної нормативної інформації* – багато нормативних вимог дублюють і «перекривають» одне одного [2, с. 28].

На наш погляд, поняття «надмірність» не досить точно і емко виражає природу зазначеного явища. Поняття «надмірність» імпліцитно констатує факт векторного перехреснування «регулятивної енергії» норм права та інших

соціальних норм, але не робить явний наголос на функціональному значенні цього факту. Його функціональне значення, на нашу думку, більш точно виражає саме термін «комплементарність» – *взаємодоповнення*. Поняття «надмірність» наголошує на кількісному аспекті співвідношення зазначених норм. «Комплементарність» – на функціональному.

За логікою речей комплементарності соціальних норм властиві такі основні функції як *каталітична* і *замісна*. Каталітична функція припускає, що іноді можна спостерігати *посилення* впливу норми права на правосвідомість особи одночасною орієнтацією людини і на неї, і на «солідарну» («стотожну») з нею за змістом іншу соціальну норму. Замісна функція свідчить, що іноді, об'єктивно продукуючи правомірну поведінку, індивід орієнтується не на правову норму, а винятково на іншу соціальну норму. Комплементарність властива насамперед нормам *моралі та права* [3, с. 6]. Наявністю факту комплементарності соціальних норм, і, насамперед, замісною функцією комплементарності, пояснюється те, що серед мотивів правомірної поведінки є не тільки безпосередньо–правові мотиви, але й компенсаторні (вікарні) мотиви, тобто мотиви, які заміщають собою відсутність перших.

Значення участі компенсаторних мотивів у формуванні правомірної поведінки переоцінити важко. Тенденція тут може навіть виражатися в тяжінні до переваги таких мотивів над безпосередньо–правовими, оскільки мораль – *універсальний регулятор* суспільних відносин, тоді як правове регулювання має відповідні межі (мораль діє там, де право об'єктивно вже не може впливати на взаємини людей). Окрім того, з огляду не тільки на якісний, але й кількісний аспект функціонування *норм суспільної моралі*, слід вказати на те, що їх істотно значно менше, ніж *норм права* (пересічна людина зазвичай *знає* основні норми «елементарної суспільної моралі», тоді як навіть людина з вищою юридичною освітою не знає і не може знати усі чинні норми права в конкретній державі, цього й не вимагають і потреби її відповідної професійної юридичної діяльності).

Моральна соціалізація і правова соціалізація збігаються, коли позитивно–правовим формам поведінки людина навчається наслідуючи відповідну поведінку інших людей. Але слід наголосити, що при цьому усвідомлення людиною характеру, значення, основних ознак тих чи інших форм правомірної поведінки як поведінки «інших» зазвичай здійснюється не стільки в юридичних категоріях, скільки в більш звичних і доступних для її розуміння моральних категоріях. Якщо, з огляду на факт взаємодоповнення, взаємопроникнення правових і моральних норм, звернути увагу на те, що «стосовно багатьох галузей права у людей уявлення є досить туманними» [4, с. 41], що на момент розпаду СРСР у ньому існувала істотна правова неграмотність широких верств населення, котра усе ще має місце і в сучасних пострадянських країнах, для яких також є характерним «низький рівень правової свідомості і правової культури більшості населення» [5, с. 40], то існування правомірної поведінки як *масової поведінки* може закономірно пояснюватися й *істотною роллю* в її детермінації компенсаторних (вікарних) мотивів правореалізації.

Особливістю морально–етичних мотивів є те, що *моральні якості людини* – це по суті і є сама людина як *особистість*, оскільки *моральне* або є в людині, або його немає. Сила моральних якостей є такою, що навіть в експериментах, спрямованих на здійснення людиною, яка перебуває в гіпнотичному стані дій злочинного характеру, підслідні, за загальним правилом, не можуть переступити через межу морального [6, с. 225]. Хоча, зрозуміло, що там, де навіть гіпноз неспроможний вплинути на людину таким чином, щоб вона стала здатна вчинити злочин, можуть виявити свою силу інші чинники. Приміром, науковцям відомо, що на сьогодні, у зв'язку з розвитком, насамперед, комп'ютерних технологій – можливістю використання «спецслужбами... спеціальних технологій за контролем над психікою, поведінкою людини» [7, с. 3-15, 28-56]), як ніколи загалом набула актуалізації проблема *неусвідомлюваного людиною зовнішнього впливу* («зомбуючого») на її поведінку – впливу, який може навіть перманентно законослухняних, добропорядних громадян спонукати на здійснення дій, зазвичай їм не властивих і не схвалюваних ні правом, ні мораллю. Проте слід урахувувати, що дію морально–етичних мотивів у соціально значущій поведінці у низці випадків також можуть унеможливлювати і відповідні *генетичні чинники*. Так, наприклад, група американських вчених виявила, що у членів вуличних банд, котрі перебувають у в'язницях США, як правило, зустрічається так званий *ген воїнів* (припускає вроджену схильність до агресії) [8].

Зазначене загалом свідчить, що значення дії морально–етичних мотивів у соціально значущій поведінці не слід перебільшувати, але рівень цього значення не слід і принижувати. У зв'язку із чим, відродження після розпаду СРСР в пострадянських країнах *національно–культурної самосвідомості* народів, *релігійно–морального світогляду* спільнот – ось, на нашу думку, ті дві тенденції еволюційного розвитку сучасної суспільної свідомості, що об'єктивно формують у людей морально–етичні мотиви – мотиви, які мають «спрацьовувати» там, тоді й остільки, де, коли й оскільки може виявитися факт відсутності безпосередньо–правових мотивів.

З точки зору проблеми досягнення цілей правового регулювання, наявності відповідного соціального і державного управлінського «інтересу», головне значення в оцінці позначеної вище ситуації у сфері мотивів юридично значущої поведінки особи має не стільки *вид* мотиву як внутрішня причина відповідної поведінки, а об'єктивація людьми правомірної поведінки, підвищення рівня її масовості. У цьому плані існує дуже проста *закономірність*: підвищення рівня моральності, духовності, культурності суспільства спричинює і підвищення рівня законності в державі, зростання правомірної поведінки громадян, як масового явища, і навпаки: моральна, духовна деградація населення, відповідні інволюційні соціальні процеси призводять до масового правового нігілізму як соціальної практики. У зв'язку із чим, якщо казати образно, кожна нова побудована церква опосередковано більше сприяє підвищенню рівня законності, ніж публікація в газетах нових законів та підзаконних актів (зрозуміло, що публікація нормативно–правових актів, коментарів до них також необхідна для підвищення рівня законності).

Не випадково, говорячи про значення права і значення християнських моральних цінностей у зв'язку з існуванням такої соціальної проблеми сьогодення як *аномія* – «ціннісний вакуум, відсутність точок опори» («аномія» соціологічний термін, автором якого є Е. Дюркгейм, який звертав велику увагу на моральний стан суспільства, підкреслював, що «моральність – це обов'язковий мінімум», необхідність, те, «без чого суспільство розпадається»), Патріарх Московський і всієї Русі Кирил наголосив: помиляються усі ті, хто сьогодні заперечують

«важливість морального виміру в суспільних відносинах, наполягають на тому, що головним є право», саме воно утримує людей у «співтоваристві», адже за правом стоїть «погроза покарання» («якщо ми будемо порушувати правила гуртожитку – покарають»). Відповідні люди помиляються, оскільки саме «моральність» – це основне «внутрішнє спонукання до гуртожитку», та «духовна скрипа, що з'єднує людей», те «дійсно ціннісне фундаментальне поняття, без якого розпадається людське співтовариство» [9].

У цьому контексті також доцільно пригадати слова Н.О. Нарочницької, що як фундамент «європейської єдності», «ідея універсальних цілей і цінностей особистого та всезагального буття», котра ще до появи будь-яких конституцій *об'єднувала* і німців, і французів, і англійців, і слов'ян «в одну цивілізацію» уперше була репрезентована саме «у християнському Одкровенні». На сьогодні є те, що «скоріше роз'єднує» сучасних і німців, і французів, і англійців, і слов'ян (політичний досвід минулого століття, природні умови, рівень виробництва, побуту), але *об'єднує* «Отче наш», «Нагорна проповідь» як «загальний фундамент нашої культури та історії» (відповідні уявлення про добро і зло, про вільну волю власне і породили конституційні «ідеї рівності і свободи») [10, с. 7-8].

Зв'язок *правосвідомості* особи з її морально-етичною, релігійно-етичною свідомістю є очевидним. Ось чому, приміром, В.В. Копейчиков, В.В. Бородин, не випадково у свій час звертали увагу, що існує вплив «на правову свідомість інших форм соціальної свідомості», вони наголошували: «Найважливішою умовою, яка забезпечує усвідомлення особою цінності права й засвоєння нею необхідних правових знань, є розвинені морально-етичні підвалини, загальна світоглядна позиція особи» [11, с. 29].

Якщо розглядати морально-етичні мотиви суто у спеціально-юридичному контексті, саме ці мотиви мають спрацьовувати там і тоді, де і коли не спрацьовує, приміром, такий істотний мотив як страх невідворотності юридичної відповідальності. Натомість спрацьовує *почуття моральної відповідальності* людини за свої вчинки, наявність у неї моральних принципів, моральних ідеалів тощо, як внутрішнього ціннісного орієнтиру щодо її можливої та належної поведінки. В силу чого поведінка людини стає так званою «відповідальною поведінкою» [12, с. 264].

Узагальнюючи сказане вище необхідно зробити висновок, що за *нормативним об'єктом оцінного ставлення* серед мотивів правомірної поведінки особи можна розрізнявати, не тільки *безпосередньо-правові*, але й *компенсаторні* мотиви. Компенсаторні мотиви замінюють собою відсутні безпосередньо-правові мотиви і виконують їх функцію спонукання до правомірної поведінки. Існування компенсаторних мотивів об'єктивно обумовлене наявністю в системі нормативного регулювання суспільних відносин *комплементарних* соціальних норм – норм, які в силу істотної близькості (ідентичності) їх змісту доповнюють дію одне одного, хоча і є елементами різних підсистем системи соціальних норм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Словник іншомовних слів / За ред. чл.-кор. АН УРСР О.С. Мельничука. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1974. – 775 с.
2. Кудрявцев Ю.В. Знание правовой нормы / Ю.В. Кудрявцев // Советское государство и право. – 1983. – №9. – С. 27-33.
3. Сапун В.А. Социальная структура правосознания и реализация права: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В.А. Сапун. – Свердловск, 1978. – 23 с.
4. Карпец И.И. Дело, которому мы служим (размышления юриста) / И.И. Карпец. – М.: Юрид. лит., 1989. – 288 с.
5. Каленюк О.М. Методологічні передумови взаємодії держави і громадянського суспільства / О.М. Каленюк // Від громадянського суспільства – до правової держави: Тези доповідей IV Міжнар. наук.-практ. конф. – Х: ХНУ, 2009. – С. 39-40.
6. Слободяник А.П. Психотерапия, внушение, гипноз / А.П. Слободяник. – Киев: Здоров'я, 1982. – 376 с.
7. Маркс Джон. ЦРУ и контроль над Разумом. Тайная история науки управления поведением человека. В поисках «маньчжурского кандидата» / Джон Маркс. – М., 2002. – 312 с.
8. Исследование: склонность к насилию обусловлена геном воинов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/tech/science/863578>
9. Киселев Д. Атака на Церковь. Важное интервью Патриарха / Д. Киселев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vesti7.ru/news?id=36844>
10. Нарочницкая Н.А. Россия и русские в мировой истории / Н.А. Нарочницкая. – М.: Международные отношения, 2003. – 536 с.
11. Копейчиков В.В. Роль правовой культуры в формировании социалистического правового государства / В.В. Копейчиков, В.В. Бородин // Советское государство и право. – 1990. – №2. – С. 28-34.
12. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки / М.В. Савчин. – Івано-Франківськ: МістоНВ, 2008. – 280 с.